
מראה מקומות- עניני הלכה

‘במות דף מט’

נסדר ע"י אשר יעקב מילמן
רב דקהל שערי תפילה
פסעיק, ניו ג'רסי
AsherMillman@gmail.com

לזכר נשמת

מנחם מנדל בן משה ושרה בת משה צבי ממשפחת אדלר
קעפל בן אליעזר ופריידל בת אליעזר ממשפחת מילמן
צבי מנחם בן שמעיהו וחיה לאה בת נפתלי הערצקא ממשפחת
רייכמן

A Chaburah on these מקומות מראה is posted weekly
and can be accessed via www.dafaweek.org, emailed,
or on the app.

507– Daf– Week

info@dafaweek.org

בענין תפילת יחיד ותפילת צבור

איתא בגמ' שיש חילוק בין תפילת יחיד ותפילת צבור אכן יש זמן שיש שיקול בין חיד וצבור והוא בעשרת ימי תשובה. ועיין בהרמב"ם שפירש הטעם בזה שאע"פ שתשובה וצעקה לעולם יפה בעשרת ימי תשובה יפה יותר בזמן הזה ומתקבלת היא מיד. ולכ' כוונתו כסהמ"ז שאע"פ שיש כבר גזר דין, אעפ"כ התפילות והתשובה יותר חזקות וראויות ומשמע שיש מעלה בעצם התפילה ותשובה. [וכן הסביר במשנת ר' אהרן]. אכן מדברי המהרש"א מוכח טעם אחר הוא שמעלה צבור כנגד יחיד הוא שיש צבור יכול לבטל גזר דין משא"כ יחיד ולכן בעשרת ימי תשובה שעדיין לא נחתם ממילא הוי שניהם שווין אכן אינו מעלה מצד עצם התפילה והתשובה.

והמהרש"א שם ציין לב' גמ', א' בר"ה יח. [שיכול לקרוע גזר דין] והשני בברכות ח. [שתפילת צבור נחשב כעת רצון ואין הקב"ה מואס בו] ומגמ' אלו יוצא עוד דינים בענין תפילת צבור והוא שאפילו אם מתפלל אדם בביתו כיון שזמן תפילת צבור הוא עת רצון יש ליחיד להתפלל באותו זמן וכן הבין המהרש"א דברי הגמ' בברכות וכן נפסק בשו"ע. והמשנה ברורה הביא ב' הוספת לדין זה. א' שאם הוא מתפלל מוסף בזמן הצבור מתפלל שחרית אין זה קיום של מתפלל עם הצבור [אכן אם מתפלל באותו ביה"כ יש מעלה תפילה בצבור] וב' שאין דין הנ"ל דוחה תפילה בזמן הראויה ולכן אם הצבור מתפלל מעריב קודם צה"כ והוא בדרך לא יתפלל עד צה"כ. ולכ' מדין הראשון יש מקום לחקור שאע"פ שלכתחילה צריך להתפלל מוסף אחר שחרית אכן אם קם בזמן מאוחר [ואינו יוכל ללכת לביה"כ] והצבור עומדים בתפילה מוסף אפשר שגם הוא יתפלל מוסף ואח"כ שחרית אע"פ שבדרך כלל מוטב להקדים שחרית למוסף [ואי"ז מוכרח שאפשר שסדר דוחה "עם הצבור." אכן עיין בהישועות יעקב שחולק על יסוד הנ"ל ורק בר"ה אינו מועיל אכן בשבת דעלמא נחשב עם הצבור אפילו כשהוא מתפלל מוסף בזמן שחרית ולכן עדיף להתפלל שחרית בזמן שהם מתפללין מוסף.

ויש להוסיף עוד דין לזה והוא עפ"י דברי ר' שלמה זלמן אוירבך זצ"ל שכדי לקיים דין הנ"ל צריך לכוין לצבור מיוחד בדווקא. וגם הוסיף שמעלה זו עדיף מיחידות בביה"כ עצמו.

- רמב"ם הלכות תשובה פ"ב הל' ו'
- שיטות קמאי ראש השנה יח. [מדברי ספר המצות זמניות]
- משנת ר' אהרן ח"ב עמור ריט'
- מהרש"א חיד"א יבמות מט: ד"ה משה
- גמ' ראש השנה יח.
- גמ' ברכות ז: ח.
- מהרש"א ברכות שם
- שו"ע או"ח סיצן צ' ס"ק ט'
- משנה ברורה שם ס"ק ל' ולב'
- ישועות יעקב שם אות ה'
- הליכות שלמה תפילה פרק ה' הל' יח'

קרובים אליו כה' אלהינו בכל קוראינו אליו. אין אומה זו כאומה אחרת שידוע שיש לו דין, לובש שחורים ומתעטף שחורים ומגדל שער, שאין יודע היאך דינו עולה. אבל ישראל אינו כן, לובשין לבנים לכבוד יום טוב ומגלחין שערם, ואוכלין ושותין ושמים, שכך אמר להם עזרא (נחמיה ח') אכלו משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו, כי חדות ה' היא מעוזכם. [צירור החיים הדרך הרביעי סימן ג'].

ראיתי לחבר זכר הלכות עשרת ימי תשובה לסדר ראש השנה, מפני שהם מכללם. ואומר כי השם יתברך מחמלתו עלינו ונועם הנהגתו והשגחתו בנו, רשם לנו אלו הימים שבין יום הדין ליום הכפורים, כדי שנשלים בהם עניני התשובה ונגמרה. וזה הפך מדת בשר ודם, כי שופט בשר ודם אחר שיבוא לפניו החייב ממעמד הדין ונגמר הדין אין לו לחייב פליטה ולא מנוס ממה שגזרו עליו על פי הדין כדי רשעתו, ואי אפשר לו לתקן את אשר עותו, ואין לו שום תועלת בדבר שיעשה אחר כך. אבל האל יתברך אחר שנגמר דין עבדיו ביום ראש השנה הוסיף להם עשרה ימים שבין יום הדין ליום הכפורים כדי שישוּבו בהם וישאלו סליחה ויתפללו לפניו שיחתמם לחיים ביום הכפורים. והוא שאמרו [ר"ה ט"ז ע"ב] שלשה ספרים נפתחים בראש השנה, של צדיקים גמורים ושל רשעים גמורים ושל בינונים, של צדיקים גמורים ונחתמים לאלתר לחיים, ושל רשעים גמורים ונחתמים לאלתר למיתה, ושל בינונים תלויים ועומדים עד יוה"כ, וזכו נחתמים לחיים לא זכו נחתמים למיתה.

ואמנם התענית באלו הימים אינו חובה, אלא אם היה בחור בריא וחזק הבנין וצם בחול של אותם הימים או בקצתם בשיעור יכולתו וכחו מבלי שישכן עצמו ובריאות גופו, להרגיל נפשו ולהכניעה ולהשפילה בדאגה ובעצבון על מה שעבר, ומה שמרבה מהענוי ה"ז משובח, ובלבד שישמור בריאות גופו והיותו חס על עצמו. וכבר שאלו לרבינו האי ז"ל מחיוב הצומות באותן הימים, והשיב שאינו חובה. וכ"כ ר' יצחק ו' גיאת ז"ל, ימי תשובה איקרו ימי תענית לא איקרו. ותענית ב"י של ר"ה או בשבת בינתיים אסור. זה לנו עדות בדברי עזרא [נחמיה ח'], אכלו משמנים ושתו ממתקים וגו'. והשבת כבר דחו בגללו תענית ט"ב שהוא תענית חמור, ואיך נצום בו תענית של רשות. אמנם ניתנו לנו אלו הימים לתשובה ולתפלה ולהודאת עון וחטא ובקשת מחילה ולקום כלילה לסליחות, אבל לא לצום. כדברי רבותינו ז"ל [ר"ה י"ח ע"א] בדרשו י"י בהמצאו אלו ימיים שבין ר"ה ליוה"כ. והקשו בתלמוד יבמות [ק"ה ע"א] מכתוב קראוהו בהיותו קרוב לכתוב כי"י אלהינו בכל קראינו אליו. ותירצו הא ביחיד הא בצבור. ויחיד אימתי, אמר רב נחמן בעשרת ימי תשובה. ואמר בתלמוד ר"ה [י"ז ע"ב], א"ר יוחנן גדולה תשובה שמקרעת גזר דינו של אדם שנאמר ושב ורפא לו, איזהו דבר שצריך רפואה הוי אומר גזר דין. אח"כ הקשו על זה הדבר, כי נאמר השב בינתיים מוחלין לו לא שב בינתיים אפילו הביא כל אילי נביות שבעולם אין מוחלין לו. ותירץ עוד, הא בצבור הא ביחיד, כי גזר דינו של יחיד קשה לסותרו ואינו נקרע אלא אם עשה תשובה באותן הימים. שהתפלה והתשובה, אע"פ שראויות בכל פרק מפרקי השנה, בזמן הזה הם יותר ראויות וחזקות.

וצריך להוסיף בתפלה באותם הימים זכרנו לחיים במגן, ומי כמון אב הרחמן באתה גבור, ובהודאה וכתוב לחיים, ובשים שלום ובספר חיים. ויחליף האל הקדוש בהמלך הקדוש, ומלך אוהב צדקה ומשפט בהמלך המשפט. ואם שבח אחת מן התוספות הנזכרות אין לו לחזור התפלה. אבל אם שכח המלך הקדוש יחזור לראש התפלה. ואם שכח המלך המשפט וזכר קודם תשלום התפלה חזר להשיבה שופטינו.

לכן צריך כל המאמין שיראה עצמו באותם עשרת הימים כאילו הוא נשקל בשוה בין צדיק ובין רשע, ויחפש בדרכיו ויפשפש במעשיו ויחקור עניניו כולם גדולים וקטנים אשר בינו ובין בוראו ואשר בינו ובין ב"א, שאם הלעיב את חבירו או עשקו, שיבקש רצונו, כמו שאמרו רבותינו [יומא פ"ה ע"ב], עבירות שבין אדם לחבירו אין יוה"כ מכפר עד שירצה את חבירו. כי אם הלעיבו או עשקו צריך להשיב את העושק. כמו שדרש [שם פ"ז ע"א] בלך התרפס ורהב רעך אם ממון ערבת לו או שיש לו בידך ממון התר לו פסת יד ושלם לו ממנו. אבל אם זד עליו בדבור או במעשה בכבודו או בעצמו חייב ללכת אליו בשלשה מחביריו ויבקש ממנו מחילה עמהם. ואם מחל לו מוטב, ואם לאו ישוב פעם אחרת ויבקש מחילה. אחר כך פעם שלישית אם יצטרך לזה. אם מחלו מוטב, ואם לאו כבר נקה מעון, ונשאר על חבירו המאמין לקבל ממנו. והוא שאמרו, כל המבקש מטו מחבירו אל יבקש יותר מג"פ שנאמר כה תאמרו ליוסף אנא שא נא פשע אחיך וחסאתם כי רעה גמלוך ועתה שא נא, ונכפלה מלת הבקשה בזה הפסוק ג"פ. אך לרבו אין לו גבול ולא תכלית, אך חייב להתנפל ולכרוע לפניו פעם אחר פעם עד שימחול לו. כמו שסיפרו, רב אזל לגבי ר' חנינא תליסר מעלי יומי דכפורי ולא איפייס. ולא היה זה לקושי לבו של ר'

מקומות*) ולעבודת ה' בכלל, והוא כתריס בפני חמדת הממון והכבוד, וביחוד להמכשולים בפועל הבאים ע"י חמדת הממון.

ד) חיוב גדול לתקן בימים אלו אהבת הקב"ה לכל אחד מישראל, ורצונו שניכין עצמינו ליום הדין מלבד התשובה והעליה במצבנו הרוחני, אך בכל צרתם לו צר ובשעה שאדם מצטער שכינה מה אומרת, כביכול, קלני מראשי קלני מזרועי (סנהדרין מו, א), וכשאין אנו מרגישים צער זה כלפי מעלה איך אפשר לישון ולהסתלק מחובת השעה, והתועלת הגדולה שאפשר לקבל ברוח ובגוף וגם בנצחיות.

קראוהו בהיותו קרוב

א) דרשו ד' בהמצאו קראוהו בהיותו קרוב (ישעיה נ"ה, ו') ואמרו חז"ל (ר"ה יח, א) אלו עשרה ימים שבין ר"ה ליוהכ"פ, מוכח משם וכן מהרמב"ם, דאין זה לתפלה ולקריעת גז"ד בלבד, אלא שגם התשובה מקובלת יותר בימים אלה, היינו דמלבד דנקל יותר לשוב, מצד התקרבות הקב"ה, הרי היא גם מקובלת יותר, וזהו לשון הר"מ בהלכות תשובה (פרק ב' הל"ו) אע"פ שהתשובה והצעקה יפה לעולם, בעשרת הימים שבין ר"ה ליוהכ"פ היא יפה ביותר ומתקבלת מיד וכו', אבל צבור כ"ז שעושיין תשובה וצועקין בלב שלם הם נענין וכו', הרי להדיא דבימים אלו מתקבלת התשובה ביחיד באופן אחר לגמרי. והדבר פשוט, דהתשובה הרי היא התקרבות לבורא אחרי הריחוק ממנו, והיות שיש התקרבות גדולה מצד הבורא בימים אלו הרי מתקבלת התשובה יותר. ומובן א"כ שאיחור התשובה בימים אלה קשה עד מאד. והנה ידוע כי עשיית כל יום מהם הוא תיקון על אותו יום שבכל שבועות השנה, ועיין במרפא לשון להגאון ר' רפאל זצוק"ל שהביא מהזוהר "אינון יומין דבר נש וכו' כולהו קיימין וכו'", וסיים כי ע"י תשובה בימים אלה חוזרים הימים שאבדו, וזוהי סגולה מיוחדת בימים אלו לתקון הימים. [וידוע מש"כ הגר"א בכמה דוכתי כי הזמן גם הוא נברא ונתחדש עם הבריאה]. ומסתבר מאד שאין זה תלוי בגדרי חלוקי הכפרה שהיה ר' ישמעאל דורש (יומא פו, א) ואינו תלוי אלא בתשובה בלבד ומצד ההתקרבות של הבורא בימים אלו.

ב) עוד יש הפסד גדול בעבר ושנה, כי אע"ג שבעלמא מחשבת עבירה אין הקב"ה מצרפה למעשה, מ"מ בעבר ושנה — שנעשית לו כהיתר — אז אפי' רק הרהר לעשות עבירה הקב"ה מצרפה למעשה, וכן מפורש להדיא בקדושין (מ, א). ונראה עוד דאף דעבר העבירה בפועל, מ"מ נידון גם מצד המחשבה לבד שנחשב כמעשה. עוד יש חומר גדול בעבר ושנה דנעשית לו כהיתר, דלפי"ז אף אילו עבר עכשיו העבירה בשוגג, מ"מ יהיה נדון כמזיד שהרי אף אילו ידע לא היה שב מידיעתו. והאחרון הכביד, שהרי מבואר ברבינו

(* עיין משנת רבי אהרן ח"א, מדת הבטחון כיסוד לתורה ומצוות.

החולץ ליבמתו פרק רביעי יבמות

[דף פט ע"ב - ע"א]

פרט"ע ע"א: בד"ה אי כרב אי כשמואל בו ושמואל מספקא ליה אי צ"ל
 הוא דאתא ותהיה אורחיה דקרא או דאשמועינן דלפי אקדושין בו ע"כ.
 מהרש"ל הגיה דל"ל אורחיה דקרא ולאשמועינן דלפי אקדושין או אמי למה לל
 תפסי קדושין עכ"ל ואין זה מובן כיון דאשמועינן דלפי אקדושין מי הכריחם
 לומר דתהיה אורחיה דקרא ולפי מה שהגיה בסוף או אמי למה לל תפסי
 קדושין עדיין קושיה הוסיף במקומה עומדת דכיון דאתא למה לל תפסי קדושין
 לא שבע מניה דיבמה לשוק הוא מחייבי לאוין אן וע"כ הנראה לקיים גירסת
 ספרים השיגים אי ללאו הוא דאתא ותהיה אורחיה דקרא או לאשמועינן דלפי
 אקדושין ובסוף כ"רץ להגיה אי לקדושין דלל תפסי נמי הוא דלמי ופירוש
 לדבייהא דשמואל מספקא ליה אי לא אתא קרא אלל ללאו בעלמא לאסור ביאה
 ותהיה אורחיה דקרא או דמשום הכי כתיב תהיה ללקוח אקדושין ובשמי הדרכים
 אלו לא אתא קרא כלל דלל תפסי קדושין או ימא דודאי בן אתא קרא למד מב'
 דרכים הללו ומיהו גן אמי קרא נמי דלל תפסי קדושין וכרב וקרוז ליה כתבו
 התוס' בשם ר"ת כ"כ האשה רצה דף כ"ב ע"ש:

פ"ק פרק החולץ ליבמתו

ח"א דף כ"ב ע"ב משה רבך אביר כי יראני האדם וגו' ואתה בו. הא לל
 קשיא ליה בצורה גופה מדכתיב הן ויראו את אלהי ישראל ותחת רגליו
 וגו' י"ל דלאו אחריו כמפורש בקרא ון ורואת את אחריו ופי' לא יראו אלל ון ורואת את
 ה' וישב על כף מנצחיה ופירוש שרצה הפנים ונחמו' כתיב לל לשרי מוד פ"ח שרצה להשיב דמשה
 כתיב ויראו את אלהי ישראל עכ"ל אלל לא ייחשב אמאי לא קשיא ליה למשה ממורה גופה דקדושין
 לאדרי ונערוך ערך ספקא ליה אמר דענה פיה דלל מקבל ליה הוה בעי למומר והלא אוקם בעשמיס
 עס משה נאמר כן ויראו את אלהי ישראל וגו' וכתיב הן כי לא יראו וגו' וכתיב טו בן לא
 רואים כל המונה אלל כעודו ראו גם כעודו רואים אי שם כעודו למעלה מכבוד שהוא הוה
 שהוא קרוב לשביה לא ראה אדם כי וכל הנביאים ראו כעודו מן אספקא ליה שאינה מאירה מאור
 כמות וזמנה כי וחו כלל וכן שאריו כמות וזמנה הנמוך כאלו גבה והא' כשנים כי ומשה רבינו
 נסתכל כעודו והוה השביה באספקא ליה מאורה מאורו הוה השבינה ופקש יתה כי עכ"ל ועוד
 האריך לפי הגרסא שהיה לו בשמעתין מאור היה ע"ש: משה רבך אביר מי בדי א"דרינו
 ב"ב קראנו וגו'. משמע ליה כי כלל הייט בעל זמן קראתו דל"כ ללל לכל קראתו כמו ון
 קרוז ה' לכל קראתו ומסין הא צמיר וצמיר מלות מלכה בן ובפ"ק ד"ה לן
 מקיץ דנצטר אפי' נתמס גור דין מתקדם מה שאין בן צמיר והא ללל מקיץ כולו צמיר והא כלל

מהדורא בתרא

השנועה לא יהיה נמלא וקרוז אליכס, אלל השתא שאתה מפרש דאירי צמיר וואו אינו
 נועיל שום תשובה אפי' אחר גור דין לחודיה כמ"ש בגמרא, אם כן קשה אימת, לילכא
 לומר דלמיר דרשו והעשו תשובה בשמאל דהיינו קודם גור דכוח פשיטא שזו ויטיל
 תשובה דכל הפסוקים מלאים מזה, ולכן קשה אימת. ומתוך צ"ן ר"ה ל"ו"י הקב"ה
 מתקרב חף לאחר גור דין משא"כ בשאר ימות השנה, מיהו כנלן בסוגיא זו לא נזכר
 כלום מזה הפלפול ול"רץ יסוב אחר. ויש עוד אללי לפרש ע"פ גמרא דברכות פ"ק שן
 לז כי עשרה קדמי שבינה ואחיא, א"כ מתחלה ייחמי מפרש שאין פירוש הפסוק שיש
 ומינס בשנה מתחלפין פעם נמלא וקרוז ופעם אינו כן, רק פ"י של פסוק הוא דרשו את
 ה', בזמן שמתנאל אוחו שהוא יקדים עמנו לבא, ממילא אחס מולאים אוחו דהיינו
 בעשרה תחללנו ומעשו תשובה, אלל עכשיו שאחס מפרש דאירי צמיר, א"כ ע"כ אין
 הפירוש של צמאלא כשהקב"ה מקדים עמנו, שהרי צמיר לא קדמה שבינה. אלל הפ"י
 דבהנלאו שיש ומינס מתחלפין כשהקב"ה נמלא וקרוז. על זה מקשי יחיד אימת, ושוב
 נמלאו אין לו צירושלמי דברכות פ"י ח"ה הן הוצא צעין יעקב, ר' ירמיה אמר דרשו ה'
 בהנלאו היכן הוא מלו צמתי כנסיות וצמתי מדרשות, אמר רבי וכל עוד אלל שש"י
 עומד על גבס שאמיר אלהים נצב בעדת אל וגו'. נשמע מזה שיש לפרש שלל קאי
 בהנלאו על הנוק, כמו בן נוכל לפרש בהנלאו היינו כשאלה מולא את הקב"ה, וחס"ל
 ה' ולא עוד אלל שהקב"ה עומד על גבס, קרוז דכרן שבונוה הוא ג"כ כמ"ש בגמרא
 שהקב"ה מקדים ואמי וממתיץ עליהם. בן אמר כלן צירושלמי הקב"ה עומד וממתיץ

חכמת שלמה

ידידות הלכות
 חידושים
 דיש לתלן בין שומרת יבם לעוד כוכבי ועד מ"מ כי היכי דלא מליף עובד כוכבים
 ועבד משאר מיבי לאוין משום דלל תפסי כוכבי קדושין לשום אדם ה"י לא מליף מליף שומרת
 יבם משאר מיבי לאוין משום דלל תפסי קדושין כי ועדיפא משאר לאוין ומה שכתב התוס'
 במהרש"א:

מהר"ם

דכתב תהיה לאשמועינן דאפילו אקדושין לקי ולא למילף מניה דלא יתפסו הקדושין ואי אתי דלא תפסי קדושין ר"ל הא דכתב תהיה ללמוד דלא תפסי קדושין נמי
 אתי אבל על כל פנים עיקר הלאו אתי שיהא שומרת יבם בלאו לכ"ע:

הנהגות והערות

אן ע"י צוהר לבנין. בן צ"ל "דלא" (בכורי יהודה). גן צ"ל "אלא" (בכורי יהודה).
 דן ד"ה אי ללאו. הן שמורת כוכבי. ון שמורת ל"ג. כג. ון ישעיה ו, א. הן שמורת ל"ג.
 כ. טן דברים ד, טו. ון תהלים מקה, יח. בן לקמן דף קה ע"א. לן דף יח ע"א.

הַלְבוּת תַּפְּלָה סִימָן ז

קַבַּב. בְּאֵר הַגְּדוּלָה

פּ בְּרִכּוֹת ח. צ בֵּית יוֹסֵף
כֶּסֶף ר' יוֹחָנָן. ק שֵׁם ו.
ר שֵׁם דָּוִד.

הוא מתפלל בבית הסמוך ^פ (כא) לבית הכנסת פניו כנגד ארץ ישראל פראוי ואחוריו לכתל ביתו שהוא מתל בית הכנסת, מתר, שאינו נכר שמחזיר פניו מבית הכנסת: ^ח. אסור לעבר חוץ לבית הכנסת (כב) בצד שהפתח פתוח בו בשעה (כג) שהצבור מתפללים, מפני שגראה ככופר מיון שאינו נכנס להתפלל. יאם נושא משאוי (כד) או שלבוש תפליו (כה) או שיש בית הכנסת אחר בעיר או שיש לבית הכנסת זה פתח אחר (כו) (או שרוכב על הבהמה) מתר: ^ט. ולישתדל אדם (כז) להתפלל בבית הכנסת (כח) עם ^{יב} (ה) הצבור. ויאם הוא ^{יג} (כט) אנוס שאינו יכול לבא לבית הכנסת, (י) כיון להתפלל בשעה שהצבור מתפללים (והוא

שְׁנֵי תְּשׁוּבָה

(ב) הצבור. עין באר היטב. ומה שכתב ואפלו יש הרבה חוטאים כו', בלשון הרמב"ם אין תשובה בן אלא, ואפלו היה בהם חוטאים כו'. וארני אבי מהר"א אבן עזר אגרות בכריתות כתב אהא דאמרין קל תענית שאין בה מופשעו ישראל כו' שהרי חלקנה כו', שצריך להיות עשרה חוץ מן הפושע וכמו בקטורת שהיה עשרה סממנים חוץ חלקנה עין שם. ושוכ ראיתי בשם חסד לאברהם שכן כתב בעין הקורא, נהר מה, ועין שם שכתב וזקא כשיש עשרה צדיקים ואחד רשע או עשרים צדיקים ושני רשעים, אבל אין כח בתשעה צדיקים כו'. ומה שכתב מתשובת הרדב"ז ותשובת חכם צבי, עין שאנת אריה ובשאלת יעב"ץ סימן יח ועין בשלמי צבור בשם הרדב"ז חלק א שכתב, אבל עתה שאני וזאת ברב עם רב מלבול ואין אדם שומע תפלה או קריאת ספר תורה בבית המדרש בעשרה, עדיפא על עם התלמידים אף על פי שאין שם רב עם כו' עין שם. ועין בשו"ת מהר"י הלוי אהיו של ה"ש"ו סימן יג מה שכתב בהא דאמר אב"י מר"ש חו"י מצליני כו', עין שם: (ג) אנוס. עין באר היטב. וכתב בספר דרך חיים למהר"ם די לונאנו: צבור בבית הכנסת וצבור חוץ

בְּאֵר הַיֵּטֵב

ט. לבית הכנסת. והוא הדין בעזרה, וכן כתב הש"י נכנסת הגדולה, ראיתי קהלות רבות עזרותיהם לצד מזרח ומתפללין ופניהם כלפי מזרח ואחוריהם כלפי כהל מזרחית שכבית הכנסת, ונראה דסבירא להו דעזרה הו' נמי כמו בית שהמיר הרמב"ם להתפלל לצד המזרח אף על פי שאחוריו כלפי בית הכנסת, עד כאן לשונו. ועין בלחם חמדות אות פג: י. אחר. עין בהר"ן פרק כמה מדליקין, ובדרכות הרא"ח פ"ד פ"ד ושב, ופרשת מצרע, ובתשובותיו חלק ב סימן ע ובתשובת חכם צבי סימן צא: יא. הצבור. אף על פי שיוכל להתפלל בביתו בעשרה מפל מקום ברב עם הדרת מלך, כגון אברהם, ואפלו איכא בצבור הרבה חוטאים לא ימנע מלהתפלל עם הצבור, כנסת הגדולה עלת המיר. מי שהיה חבוש בבית האסורין ולא היה יכול להתפלל בעשרה, והתחנן לפני השור ולא אבה רק יום אחר ויהי יומי, אינה יום יבחר לו, פסק הרדב"ז חלק א סימן יג שלא יחמין המצור ותכף יתפלל בעשרה, עין שם. וחכם צבי בתשובתו סימן קו הקשה עליו מפרק התכלת דף מט דקמבעיא לן, צבור שאין להם המידון ומוספין אינה מהם קולם, ומוקי לה במוספין דהאידיןא והמידון דהמחר, תדיר צדיק או מקדש צדיק, ואי כסברת הרדב"ז, אף אי תדיר צדיק, מוספין קדמי משעם דאין מעבידין, עין שם. ובלקט הקמח דף יא מישב דיש חילוק בין יחיד לצבור, דאין צבור מתיים, אך ביחוד שהיו מצוה לא משוינון, עין שם. והמחבר יד אהרן מתוך, ובשלקא להיהא דתדיר ומקדש, אי אקריב תדיר שוב אינו יכול להקריב מקדש וכן להפוך, משום הכי מספקא לן מי נדחה מפני מי, אבל הקא אינו מספיד המצוה לגמרי, אלא דאם ימתי' ליום כפור עושה המצוה בשלמות משום הכי אין מעבידין, עין שם. ועין תשובת יד אליהו סימן מב. מי שהולך בשבת ויום טוב בהשקמה להתפלל במנון עשרה פי רב צבור מאחרים תפלתם, ובאותו מנון מתפללים גם תפלת מוסף תכף אחר תפלת שחרית, ויש זמן אחר כך לילך לבית הכנסת, יותר טוב להתפלל מוסף עם הצבור בבית הכנסת, דברך עם הדרת מלך, ולא דמי לנדון הרדב"ז, דהתם זמן גדול ביניהם ויש תששות וטבות, אבל ביומא תדא לית לן בה, יד אליהו סימן מב: יג. אנוס. פרוש, שמש כחו אף על פי שאינו חולה, כגון אברהם. ואם הוא אנוס ממון, שמחמת השתדלותו להתפלל עם הצבור יבא לידי הפסד ממון, פסק בתשובת יד אליהו סימן ז דאין מחיב על פי הדין ויכול להתפלל ביחוד בביתו או בבית הכנסת כשאין שם צבור. ואפשר דמשום מניעת רוח מחיב קצת על פי הדין להתפלל עם הצבור, דחילוק יש בין מניעת רוח לבין הפסד מכיסו, עין שם. אם רשאי לילך בספינה קטנה או גדולה בשבת כדי להשלים מנון ולהתפלל עם הצבור, עין הרדב"ז חלק א סימן פו, ובתשובת חת"י ארי סימן קיב, ובתשובת עבודת הגושיני סימן קכג, ובתשובת מהר"ם רוטנבורג סימן א ב: יג. מתפללים. ונדקא אם

מְשֻׁנָה בְּרוּרָה

התפלל שמונה עשרה בצבור [חיי אדם]. מי שהולך בשבת ויום טוב בהשקמה להתפלל במנון עשרה פי רב צבור מאחרים תפלתם, ובאותו מנון מתפללים גם תפלת מוסף תכף אחר תפלת שחרית, ויש זמן אחר כך לילך לבית הכנסת, יותר טוב לילך להתפלל מוסף עם הצבור בבית הכנסת, דברך עם הדרת מלך, כן כתב בתשובת יד אליהו סימן מב. ונדקא אם מקום מיחב לתפלתו הוא בבית הכנסת, אבל אם אין מקומו מיחב להתפלל בבית הכנסת, טוב יותר שיחפול כל התפלה במקום אחר. כתב בתשובת רדב"ז, תפוס, שהשר נתן לו רשות יום אחד להתפלל עם הצבור במנון, אינה יום שיצעה, יתפלל אותו יום תכף, ולא יחמין המצוה להמתין על יום כפור או פורים. ועין בחיי אדם כלל סח ובשמת אדם שהאריך בכמה פרטים שיש בענין זה: (כט) אנוס. הינו, שמש כחו אף שאינו חולה. ואם הוא אנוס ממון, שמחמת השתדלותו להתפלל עם הצבור יבא לידי הפסד, יכול להתפלל בביתו ביחוד או בבית הכנסת בלא צבור, אבל משום מניעת רוח לא ימנע מלהתפלל עם הצבור, דחילוק יש בין מניעת רוח לבין הפסד מכיסו, וכן כתב יעקב, והעיד על הגאון מהו' זלמן מירל"ש אב"ד דק"ק האמבורג, שפעם אחת הלך לבית הכנסת מעטף בטלית ותפליו כדרכו, ופגע בו אדם אחד שהיה לו למכר אבנים טובות ורצה שילך עמו לביתו, והגאון השיב לו שימתין עד שיבא מבית הכנסת, ובתוך כך מוכרן לאחר והאחר הרויח בהם כמה אלפים ר"ט, ושמח הגאון שמחה גדולה שהשליך מנגד ממון רב עבור תפלת צבור [מגן גבורים]. וכן כתב בספר אליה רבא בשם תשובת בית יוסף, דיש לקנס האנשים שמונעים לילך לבית הכנסת משום שעוסקין בהורה או משום שמשחקין ממון, ולעשירים יש לקנס יותר, ובעל תורה אף שעוסק בלמוד, מפל מקום איכא חשדא וחילול השם, כמו שכתוב סעיף יח: (י) יכוון להתפלל וכו'. ונדקא אם

(כא) לבית הכנסת. והוא הדין בעזרות הבנויות בכתל מזרחי, שרי להתפלל שם, וחדר הוא ואין נראה כאחוריו לבית הכנסת, וכן כתב הש"י נכנסת הגדולה שראה קהלות רבות שעזרותיהם לצד מזרח, ומתפללין ופניהם כלפי מזרח ואחוריהם כלפי מזרחית שכבית הכנסת, ומפל מקום יותר טוב בעת שבונים העזרות לעשותו בצד אחר, לא בצד מזרח, כי יש מפקקים בזה, עין באלהי רבה: ח (כב) בצד שהפתח וכו'. עין באורי הגר"א: (כג) שהצבור מתפללים. עין בפרי מגדים, שיש להתמיר אפלו בעת קריאת שמע ופסוקי דזמרה: (כד) או שלבוש וכו'. דנראה שעל מכותו עליו, ולא יבא להקשדו: (כה) או שיש בית הכנסת וכו'. נראה לי דהוא הדין אם יגלין בבית הכנסת הנה לעשות כמה מנגנים, גם כן שרי, דלא יבאו להקשדו: (כו) או שרוכב. שנפר שמפני שהוא טרוד בשמירת הבהמה אינו נכנס: (כז) להתפלל בבית הכנסת. ואפלו ^י אם יש לו עשרה בביתו ישתדל בבית הכנסת, ועין בסעיף יח במשנה ברורה סעיף קטן נה: (כח) עם הצבור. מפני שאין הקדוש ברוך הוא מואס בתפלת הצבור, ואפלו ^י היה בהם חוטאים לא ימנע מלהתפלל עמהם. אם יש לו שתי בתי כנסיות ואחד יש בו ברב עם, מצוה להתפלל בו יותר. כתבו האחרונים, דאם יש בבית הכנסת של רב עם, רב בלבול, ואין אדם שומע לא תפלה ולא קריאת התורה, מוטב להתפלל בביתו בעשרה. ובית הכנסת ביחוד ובביתו בעשרה, תפלת צבור צדיק, ואפלו יכול לשמע קדיש וברכו, אפלו הכי תפלת צבור צדיק [פרי מגדים]. ועיקר תפלה בצבור הוא תפלת שמונה עשרה, דהינו, שיתפללו עשרה אנשים שהם גדולים ביחוד, ולא כמו שחושבין ההמון שעקר להתפלל בעשרה הוא רק לשמע קדיש וקדשה וברכו, ולכן אינם מקפידין רק שיהיו עשרה בבית הכנסת, וזהו טעות. ולכן חוב על האדם למהר לבא לבית הכנסת כדי שיגיע

שְׁנֵי הַצִּיּוֹן

ט. יח. פרי מגדים: יט. רמב"ם: כ. מגן פורים: כא. מגן אברהם:

באר הגויה

קטב:

הקבוצות תפילה סימן צ

ש רבנו יונה בשם האנונים. ת ברכות כח. א רבנו יונה והרא"ש. ב ברכות כח. ג ברכות שס.

הדין בני אדם הדרים ב"בישויבים ואין להם מנין, מפל מקום (יא) יתפללו שחרית וערבית (לב) בזמן שהצבור מתפללים, סמ"א. ש'כן אם נאנס ולא התפלל בשעה שהתפללו הצבור והוא מתפלל ביחיד, (יג) אף על פי כן יתפלל בבית הכנסת: י. "כשעומד (יד) עם הצבור, אסור לו (יה) להקדים י"תפלתו לתפלת צבור, אלא אם כן (יז) השעה י"עוברת ואין הצבור מתפללין לפי שמאריכין בפיוטים או לסבה אחרת (אבל בלא שעה עוברת יתפלל הפיוטים והתחנות עם הצבור ולא יפרש מן הצבור אפלו לעסק בדברי תורה. ועין לעיל סימן סח): יא. כמי (יז) שיש לו בית הכנסת י"בעירו ואינו נכנס בו להתפלל (יח) נקרא (יט) שכן "רע, וגורם גלות לו ולבניו: יב. (כ) גמזוה" (כא) לרוץ כשהולך לבית הכנסת וכן לכל דבר מצוה, אפלו (כב) בשבת שאסור לפסע פסיעה גסה. אבל כשיצא מבית הכנסת (כג) אסור לרוץ:

שערי תשובה

באר היטב

לבית הכנסת, הינו, דאבא בנימין אין תפלתו כו', צבור חוץ לבית הכנסת ויחיד בבית הכנסת, צבור חוץ לבית הכנסת עדיף. ועין ב"ח דלא אלהו סימן ה, ובשלמי צבור האריך בזה, עין שם. ועין לעיל הכאמי מהרד"ק במי שבבית מדרשו חלוץ פתוח סמוך לבית הכנסת, עין שם: (י) בעירו. וכתב מהר"ק ב"ח בשם מלבי פקדש דאם התפלל בביתו בעשירה אינו נקרא שכן רע, דכל פי עשירה שכונתא שריא, ומיהו על כל פנים מדי חובת בית הכנסת לא נפיק אלא אם כן אותו המקום שמתפללים בו קבוע לקרשה, עין שם:

טריחא לה מלתא לאסוף עשרה, מגן אברהם. משמע בע"א דף ד ע"ב דאם מתפלל מוסף בשעה שהצבור מתפללין שחרית לא מקרי בשעה שהצבור מתפללין, ועין תוספות שם: יד. בישויבים. נראה לי בימות הקיץ שהצבור מאחרים תפלת שחרית, והדר בישויב אסור אפלו ללמד, כמו שכתוב סימן פט, לכן מוטב שיתפלל חכף בהנזח החמה, ובערבית צריך להמתין עד צאת הכוכבים, מגן אברהם: טו. תפלתו. אפלו ורצה לצאת חוץ לבית הכנסת, ריב"ש מגן אברהם. ואם חלש לבו יכול להתפלל בבית הכנסת שרי, ב"ח דלא כבית יוסף, מגן אברהם, עין שם: טז. עוברת. משמע דאז אפלו בבית הכנסת שרי, וכן משמע לשון תלמידי רבנו יונה. אבל הבי"ח פסק דוקא שהזמן קצר כל כך בעוד שילך לביתו יעבר זמן תפילה, אבל אם יש זמן ילך לביתו ויתפלל ביחיד, עין שם: יז. בעירו. ואם יש שתי בית הכנסת מצוה לילך להרחוקה דשכר פסיעות יש, כבא מציעא דף קו: יט. רע. אפלו אין שם מנין עשירה, דהא סתמא קתני, משה משה שירי נכנסת הגדולה, עין שם: יט. לרוץ. עד פתח בית הכנסת. ובבית הכנסת עצמה אסור לרוץ, אלא ילך באימה ובידא. עלת תמיד של"ה מגן אברהם: כ. לרוץ. אבל אם יוצא על מנת לחזור מצוה לרוץ כדי שיהיה מהיר, הכותב בעין יעקב וכן כתב המגן אברהם וישרי נכנסת הגדולה דלא כלתם תמידות. וכתב של"ה דהיוצא מבית הכנסת לבית המדרש ירוץ,

משנה ברורה

אם טריחא לה מלתא לאסוף עשרה. משמע בעבודה זרה דף ד ע"ב, דאם מתפלל מוסף בשעה שהצבור מתפללין שחרית, לא מקרי בשעה שהצבור מתפללין, ואם מתפלל עמהם בבית הכנסת, מקרי תפלת הצבור: (יא) יתפללו שחרית. ובימות הקיץ שהצבור מאחרים תפלת שחרית, והדר בישויב אסור אפלו ללמד, כמו שכתוב סימן פט סעיף ו וסימן רלב, שמא ימשך בלמודו ויעבר זמן תפילה, ואם כן יתבטלו זמן ארוך, לכן מוטב שיתפלל חכף בהנזח החמה, ומכל שכן כהיום, דבקהלות גדולות מתפללין חכף משהאיר הבקר, ואם כן לעולם הוא בשעה שהצבור מתפללין: (יב) בזמן שהצבור פרוש, בשעת שקהלות ישראל מתפללים. ובאשכנזי שנהגו להקדים ערבית, כמו שכתוב סימן רלה, י"יחיד הדר בכפר, או בדרך, צריך להמתין עד צאת הכוכבים: (יג) אף על פי כן וכו'. מפני שהוא מקום קבוע לקדשה ותפלתו מתקבלת שם יותר. ופשוט דאם הוא תלמיד חכם, ויש חשש חלול השם כשיבא אחר התפילה בבית הכנסת, דיתפלל בביתו: י (יד) עם הצבור אסור. אף על גב דבסעיף הקודם כתב, דאפלו הוא בביתו יכון לשעה שהצבור מתפללין, הינו, כדי שתהא תפלתו נשמעת, אבל אסורא ליכא אי מקדים לתפלת צבור, אבל כשעומד עם הצבור ומקדים, אסורא נמי איכא. ועין בארחות חיים שכתב הטעם, מפני שהוא כמבזה את הצבור. ומשמע בגמרא, דאפלו אם הוא רוצה לעשות זה בשביל למוד התורה, כגון שיש לו שעור קבוע ללמד תורה אצל אחר. כתב הבי"ח, דאם צריך הוא למהר תפלתו, כגון שיוצא לדרך, יצא מבית הכנסת ויתפלל בביתו, ואפשר דבשביל למוד התורה גם כן מתר לעשות כן, וכן משמע בספר מאמר מרדכי, אף שם איירי לענין תפלת מוסף, ואפשר דהוא הדין לענין שחרית, ועין לקמן בסעיף יח: (יז) להקדים תפלתו. ואפלו ורצה לצאת חוץ לבית הכנסת, כן כתב המגן אברהם בשם הריב"ש. אבל בספר מאמר מרדכי כתב דאין מדרגי הריב"ש ראה, ומסיק דאין בו אסור דמקדים תפלתו, אלא דלאו שפיר עבר, דמפסיד מיהא תפלת הצבור: (יח) השעה עוברת. משמע

דאז אפלו בבית הכנסת שרי, וכן מוכח לשון תלמידי רבנו יונה. והבי"ח פסק, דוקא שהזמן קצר כל כך שבעוד שילך לביתו יעבר זמן תפילה, אבל אם יש זמן ילך לביתו ויתפלל ביחיד, עין שם. איתא בגמרא, דאם חלש לבו יכול להתפלל בביתו קדם הצבור, ובבית הכנסת אף זה אסור. ועין סימן קיד סעיף ב, דאם הוא חולה או אנוס אף בבית הכנסת שרי, כן פתבו הבי"ח והפרישה שם: יא (יז) שיש לו וכו'. ואם י"ש שתי בתי כנסיות בעיר, טוב לילך להרחוקה, כי שכר פסיעות יש: (יח) נקרא וכו'. דכן דרך שכנים הרעים שאין נכנסין לבית חבריהם. ועין בארחות חיים שכתבו, שאפלו אין שם מנין עשירה, דהא סתמא קתני, ובפרי מגדים מסתפק בזה. ואם מתפלל בביתו בעשירה, בכל גונו אינו נקרא שכן רע, דכל פי עשירה שכונתא שריא, ומיהו, על כל פנים מידי חובת בית הכנסת לא נפיק אלא אם כן אותו המקום שמתפללין בו קבוע לקדשה: (יט) שכן רע וכו'. דכתיב פה אמר ה' על כל שכני הרעים וגו' הנני נחשם מעל אדמתם. וכל המשכים ומעריב לבית הכנסת וזכה לאריות ימים, שנאמר אשרי אדם שומע לי לשקד על דלתתי יום יום, וכתוב אחריו פי מוצאי מצא חיים וגו': יב (כ) מצוה וכו'. שנאמר ונרעה נרדפה לדעת את ה' וגו'. ומזה נלמד דכל שכן שיש לזהר או שלא לעמד באמצע הדרך להסיח עם חברו באיזה חפצי עצמו, כי על ידי זה מצוי שבא אחר ברכו וקדשה. ועין בפרישה שכתב, דעקר הריצה יהיה כשבא סמוך לבית הכנסת, דשם מנכר הוא שעושה לשם מצות בית הכנסת, וכתב הפרי מגדים, דבשחרית שהולך עם טלית ותפלין בידו, תמיד מנכר הוא, ומכל מקום ברחוב עכ"ם לא ירוץ: (כא) לרוץ. עד פתח בית הכנסת י"ב ובבית הכנסת עצמה אסור לרוץ אלא ילך באימה: (כב) בשבת שאסור. ואף בחל נוטל אחד מחמש מאות ממאור עיניו של אדם. ועין בפרי מגדים: (כג) אסור לרוץ. י"ב ולא לפסע פסיעה גסה, לפי שמראהו עצמו שעכוב בית הכנסת דומה עליו כמשאוי. במה דברים אמורים, כשהולך לעסקיו, אבל אם יוצא על מנת לחזור, מצוה לרוץ כדי לחזור מהר, וכן אם

שער הצינן

כב. מגן אברהם: כג. צ"ח ומגן גבורים: כד. מגן אברהם: כה. חיי אדם: כו. מגן אברהם: י"ז. כז. לבושי שרד: כח. מגן אברהם: י"א. כט. מגן אברהם: ל. עין בשערי תשובה: י"ב. לא. מגן אברהם: לב. פרי מגדים: לג. מגן אברהם:

תפלה בשעה שהצבור מתפללים

יח. המתפלל ביחידות, עדיף שיתפלל בביתו בשעה שהצבור מתפללים בת, משיתפלל בשעה אחרת בבית הכנסת⁵⁷. אולם מעלה זו של תפלה בשעה שהצבור מתפללים כפ, היא דוקא כשמכוין להצטרף לצבור מסוים ולהתפלל עמם⁵⁹.

סדרי התפלה בצבור.

יב. שליח הצבור, עליו להתפלל לפי נוסח התפלה של הצבור לא⁶³. ובכל בית הכנסת קבוע, ראוי לקבוע נוסח תפלה, על-פי רוב המתפללים הקבועים בבית הכנסת זה, אשר בו יתפללו שליחי הצבור לב⁶².

דבר הלכה

לא. ומכל מקום בתפלת שמו"ע בלחש, וכן בכל דבר שלא יהיה ניכר שהוא משנה מהצבור, יכול להתפלל כמנהגו, ולא נהגין צוה כהפאח השלחן (סי' ג') (ולכן ש"ס שמנהגו שלא לומר "צרוך ד' לעולם" בתפלת ערבית (ראה סי' רל"ו וצמ"ב סק"ה) ומנהג הצבור לאמרו, רשאי לדלג ברכה זו אם לא יהיה הדבר ניכר⁶³). ועיין שו"ת אג"מ (ח"ב סי' כ"ט וח"ד סי' ל"ג) דצמ"ג יתפלל דוקא כנוסח הצבור, שהרי כל תפלת הש"ס בלחש היא כדי להסדיר תפלתו, עי"ש, אולם נראה דכיון דהאידינא שמתפללין מתוך הסידור אין לחוש שיכשל בלשונו, לכן בצגון דא, סגי בכך שיסתכל בשעת תפלתו בלחש בצדור שכפי נוסח הצבור, ויחן אל לבו כל השינויים שיש ביניהם, ואח"כ יתפלל מחוכו בקול⁶⁵.

לב. אבל בבית הכנסת שצמחנה לבא וכיו"ב, יתפלל הש"ס בכל פעם לפי נוסח רוב

בת. כמש"כ הרמ"א (סי' ז' ס"ט) לענין בני אדם הדריס זישוז שאין שם מנין, שיתפללו שחרית וערבית ביחידות, בזמן שהצבור מתפללין.

כפ. והוא הדין למי שמתפלל במקום שיש שם צלותה שעה כמה מנינים נפרדים לתפלה, כמו שנתוי ליד הכותל המערבי, שצריך לכון להצטרף למנין מסוים, כדי שחשז תפלתו תפלה בצבור⁵⁸.

ל. דלא מסתבר לומר שאין לדבר קצבה, והרי בערים גדולות מתפללין תפלה ערבית מתחלת הלילה עד חצות ללא הפסק, וכן בשאר חפלות מתקיימים מנינים צמשך כל הזמן הראוי לתפלה, ולכן נראה שצריך לכון להצטרף דוקא לצבור מסוים. וכן משמע מדאמרינן בצרכות ז' ע"ב ולימא מר לשלוחא לצורה בעידנא דמנלי צורה ליחי ולודעי למר, הרי שצריך לדעת לאיזה צבור מצטרף⁶⁰.

ארחות הלכה

57. כתבי תלמידים. ובפרט אם הוא גם לומד בביתו, שאז יש לו גם המעלה של "במקום רנה שם תהא תפלה. שם. 58. רשימות. ולתלמידים הוסיף שגם בבהאי גוונא אינו מועיל לגמרי להצטרף עמם אלא ע"י דבר מסוים שייחד אותו עם מנין זה על פני המנינים האחרים, כגון עמידה אתם ביחד וכדומה כתבי תלמידים. 59. הצבא כהלכה פ"ז הע' 30. תפלה כהלכה פ"ח הע' ט"ז. וכ"כ במרומי שודה ברכות דף ר' ודף ז'. 60. שם. 61. וראה שו"ת משיב דבר ח"א סי' י"ז, ושו"ת שו"מ תליתאה ח"א סי' רמ"ז. 62. הצבא כהלכה פכ"ה הע' 9. 63. תשו"י כתי"י. 64. יו"ט שני כהלכתו פרק אחרון ט"ז. וכתבי תלמידים. 65. כתבי תלמידים. ולשוואל הורה שיכול לנהוג בזה כהאג"מ ולשנות ממנהגו גם